

Megszólít a halál: A Szólít a szörny halálábrázolásai¹

BÁLINT ZSÓFIA

Bevezetés

„A tabu tartalma a társadalomban folyamatosan változik és átértékelődik. A könyvkiadás és a gyermekkönyvek piaca az utóbbi bő tíz évben érzékenyen igyekszik követni ezeket a változásokat. Sorozatok jelennek meg, problémakönyvek születnek.”² – írja Urbanik Tímea *Tabu és életigenlés Gimesi Dóra tündérmeséiben* című tanulmányában. A gyerekirodalomnak ez – a tanulmány által is bemutatott tendenciája – az irodalom és a színház egymásra hatásának köszönhetően a gyerekszínházban, különösen a gyerek bábszínházban mutatható ki. Ennek oka a bábszínházi absztrakció fogalmával ragadható meg, ahogy a báb közvetettségén keresztül, távolságot teremtve fogadjuk be a tabu témákat feldolgozó történeteket.³ Az eltávolítás lehetővé teszi a bábszínház számára, hogy olyan komoly témákat is bemeljen a gyerekeknek szóló előadásokba, mint például az alkoholizmus, a válás, az abúzus vagy akár a halált.

Mit is tekinthetünk tabuval foglalkozó irodalomnak? Petres Csizmadia Gabriella definíciója szerint

„olyan alkotásokról van tehát szó, amelyek programszerűen felvállalják a társadalmi tabuk alóli felszabadítást, a rejtett vagy elhallgatott témák kibeszélését, és a potenciális befogadók életkori sajátosságaikhoz igazított narratívák segítségével a gyerek- és ifjúsági irodalmat tradicionálisan jellemző tematikus nyelvi cenzúra eltörlésére, a (túlzott eufemizálás alóli felszabadításra, a csend retorikájának feloldására törekednek.”⁴

1 „A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-2-SZTE-100. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

2 URBANIK 2021, 72.

3 KOVÁCS 2019, 34.

4 PETRES 2021, 86.

Az idézett definíció alapján tehát beszélhetünk detabuizáló gyerekirodalomról, ennek megfelelően pedig detabuizáló bábszínházról, vagyis olyan előadásokról, amelyek középpontjában a gyerekeket, kamaszokat foglalkoztató, de a közbeszédben és az oktatásban kevésbé tárgyalt témák és kérdések állnak.

Tanulmányom célja, hogy egy ifjúsági regény és egy, a művet adaptáló bábszínházi előadás részletes elemzésével és összehasonlításával kimutassam azokat a technikákat és szimbólumokat, amivel a gyerekirodalom és a bábszínház az egyik legnagyobb tabutémát, a halált ábrázolja. Az elemzett szöveg Siobhan Dowd és Patrick Ness *Szólít a szörny* című regénye, amiből Vidovszky György rendezésében a szombathelyi Weöres Sándor Színház és a Mesebolt Bábszínház közösen báb előadást készített. Dolgozatomban a következő kérdéseket igyekszem megválaszolni: Hogyan lehet beszélni a halálról a gyerek-, kiskamasz- és kamasz közönségnek/olvasóknak? Milyen megközelítési módokat alkalmaz a regény és milyeneket a báb előadás? Hogyan használja az előadás a báb absztrakt létét és a bábszínház különböző jelentésrétegeit?

„A mesék üznek, megmarnak, vadásznak rád.”⁵ – halál a gyerekirodalomban

„Napjainkban a gyermek által megtapasztalható élményvilág és a halál problematizálása között kialakult szeparációs válság feloldása sürgetően időszerűvé vált”⁶ – írja Galuska László Pál és Szinger Veronika az *Árnyak kertje – A halál és az elmúlás témája a kortárs és közel-kortárs gyermeklírában* című tanulmányban. A szerzőpáros írása elején kifejti, hogy az amerikai filmstúdiók folyamatosan és visszatérően foglalkoznak az elmúlással, hasonlóan a bábszínházhoz. A halálábrázolás népszerűségének okát a tanulmány a halál elidegenedésében ragadja meg: „a falusi gyermek számára a halál természetesebb – az állatok miatt pl. naponta találkozik vele, az élet is közösségibb módon zajlik – a városi gyermek számára rejtélyesebb és félelmetesebb.”⁷ A modern időkben az emberek már nem otthon, hanem kórházakban halnak meg, így a haldoklás folyamata a gyerekek számára többé nem látható, idegenné, és emiatt ijesztővé válik.⁸

5 NESS–DOWD 2019, 45.

6 GALUSKA–SZINGER 2021, 30.

7 GALUSKA–SZINGER 2021, 36.

8 GALUSKA–SZINGER 2021, 30.

Ahogy a haldokló gyermekekkel foglalkozó Polcz Alaine is hangsúlyozza egyik tanulmányában, a mai gyermek számára a veszteségélmény elsősorban saját magára irányul: önmagát sajnálja, hiszen elveszített valakit, nem pedig az eltávozót.⁹

A halál tehát mára tabutémává vált, melynek okát a Galuska-Szinger írópáros a róla való beszélgetés hiányában látja: „maga a felnőtt sem tud mit kezdeni vele (...) nem beszél róla a gyermeknek, és ha a gyermek szóba hozza, zavartan, gyakran rémülten vagy ingerülten reagál.”¹⁰ Az elmúlás tehát kiismerhetetlen, ezért ijesztő. Nem véletlen, hogy a gyerekirodalom a meséhez, az ifjúsági és kamasz irodalom pedig a meseregény, illetve a fantasy műfajához nyúl a problémaközpontú történetek ábrázolásánál. Mint Petres Csizmadia Gabriella is kifejti tanulmányában, „a problémaközpontú könyveket elsősorban a young adult irodalomhoz társítja a széles nyilvánosság.”¹¹ Hasonlóan fantasy elemek segítségével, egy szörny megjelenésén keresztül dolgozza a fel a halál témáját Siobhan Dowd és Patrick Ness ifjúsági regénye, a *Szólít a szörny*, ami „a dark fantasy és a horror határmezsgyéjén helyezked(ik) el és pszichológiai fantasyként olvasható (...)”¹²

„[c]sak élet és halál dolgában járok”¹³ – halálábrázolás a *Szólít a szörny* ifjúsági regényben

„A halál gondolatával való megbirkózás szervesen hozzátartozik a felnőtté érés folyamatához”¹⁴ – hangsúlyozza Limpár Ildikó *A Valóság szörnyetegsége Siobhan Dowd és Patrick Ness Szólít a szörny című regényében* című tanulmányában. A történet szerint a tizenhárom éves Conor attól a naptól kezdve sejt, hogy baj van, amikor rákos beteg anyukája magához hívja, hogy meg kell beszélniük valamit. Fájdalmát magába fojtva a fiú egyedül marad a félelmeivel és a rémálmaival, egészen addig az éjjelig, amikor eljön a szörny. A szörny, aki valójában a Conorek háza mellett álló tiszafa, három történetet mesél el Conornak, de figyelmezteti, hogy a negyediket, az igazságot már neki kell elmondania.

9 POLCZ 1973, 16.

10 GALUSKA-SZINGER 2021, 39.

11 PETRES 2021, 87.

12 LIMPÁR 2022, 94.

13 NESS-DOWD 2019, 45.

14 LIMPÁR 2021, 279.

Limpár Ildikó idézett tanulmányában a szörnyet Conor megküzdőmechanizmusaként értelmezi, aki „olyan tudást hordoz, amelyet Conor megpróbál mélyen eltemetni a tudatalattijában: azt a felismerést, hogy az édesanya halála elkerülhetetlen.”¹⁵ Ezt a felismerést szolgálják a szörny megszokott mesenarratívát nem követő történetei:

„a fa emlékeit megelevenítő történetek nem a tündérmesék tanulságát közvetítik, nem érvényesül „a jó mindig győzedelmeskedik a gonosz felett” szabálya, hiszen a valós élet nem fekete-fehér, nem feltétlenül egy egyértelműen jó és egy egyértelműen gonosz erő csap össze egy konfliktusban.”¹⁶

Conornak erre a felismerésre van szüksége ahhoz, hogy beismerje az igazságot: szeretné, hogy édesanyja meghaljon, és ne szenvedjen többet, miközben nem akarja elengedni őt. Ez a beismerés segít megküzdeni a fiúnak a büntudattal és fájdalommal, hogy képes legyen elengedni édesanyját és elindulni a gyászfeldolgozás útján.

Limpár Ildikó által ismertetett olvasat tehát, hogy a szörny a fiú tudatalatti félelmeinek kivetülése. Ugyanakkor a rém alakjához kapcsolódó szimbólumok és attribútumok felvetik egy másik olvasat lehetőségét, miszerint a szörnyre tekinthetünk a halál manifesztációjaként. A regényben erőteljes halálattribútumok kapcsolódnak a szörny alakjához. Megjelenésének időpontja mindig pontosan 12:07-kor következik be, ami a regény végén az édesanya halálának pillanata: „12:07 lett. Conor felkelt, és odament az ablakhoz. Kinézett. A szörny ott állt a kertben és visszanézett rá. [...] pontban 12.07-kor. Tudta, hogy eljön a pillanat, amikor anya kicsúszik a szorításából, akárhogy is öleli.”¹⁷ A halálhoz kapcsolódik a szörny léte is, hiszen a Conorek háza melletti temetőben él tiszafa (ami önmagában is halálszimbólum) alakjában.

Limpár Ildikó az élet és halál kettősségét hangsúlyozza a szörny alakjában, aki „ember-fa hibridként és emberarccal megjelenített vegetáció, a Zöld Ember, élet és halál összefonódásának manifesztációjá.”¹⁸ A Zöld Ember, ahogy a szörny magát nevezi a regényben („Herne vagyok, a vadász! Cernunnos, az erdő őre! Én vagyok az örök Zöld Ember!”)¹⁹ „összetett szimbóluma az élet és halál összefonódásának.”²⁰ A halálhoz való kapcso-

15 LIMPÁR 2021, 280.

16 LIMPÁR 2022, 94.

17 NESS-DOWD 2019, 39.

18 LIMPÁR 2021, 281.

19 NESS-DOWD 2019, 44.

20 LIMPÁR 2021, 280.

lódását maga a szörny is hangsúlyozza: „csak élet és halál dolgában járok.”²¹ Hasonló kettősséget hordoz a tiszafa, ami a szörny testét alkotja, illetve ebből készül a gyógyszer is, amit az édesanya kap. A tiszafa ugyanis méreg, ami nemcsak a beteg, hanem az egészséges sejteket szintén megtámadja, ily módon, ahogy Limpár Ildikó is hangsúlyozza tanulmányában, „a tiszafa elméletben a gyógyítás forrása, de valójában – indirekt módon – halálokat okoz.”²² A szörny halállal való kapcsolatát hangsúlyozzák a kötetben Jim Kay illusztrációi is. A képeken a szörny fekete, meghatározhatatlan árnyalak, aki misztikus erejével magasan a fiú felé tornyosul – ez az ábrázolás egy természetfeletti, isteni hatalmú lényt mutat.

Mindezek a szimbólumok és attribútumok arra engednek következtetni, hogy a szörny alakja a regényben értelmezhető a halál megjelenéseként. A következő fejezetben ezt az olvasatot támasztom alá és elemzem a *Szólít a szörny* című bábelőadás szimbólumhasználatában és nyelvében.

„Van egy fiú, aki gyerekek már túl idős, de felnőttek még túl fiatal”²³ – halálábrázolás a *Szólít a szörny* című bábelőadásban²⁴

„Van egy fiú, aki gyerekek már túl idős, de felnőttek még túl fiatal”²⁵ – így fogalmazza meg a kamaszlét határfeszegető élményét a szombathelyi Mesebolt Bábszínház és a Weöres Sándor Színház közös előadása, a *Szólít a szörny*.²⁶ Az előadás a célközönség szempontjából is a határon mozog, egyszerre szól a felnőtteknek és annak a kamasz, illetve fiatal felnőtt rétegnek, amelyet a legnehezebb megszólítani a bábszínház eszközeivel.

A *Szólít a szörny*ben a különféle bábtechnikák (például bunraku, marionett, óriásbáb, árnyjáték), a hangulathoz illeszkedő zene és a halálról, veszteségről való beszéd pontos szimbólumrendszere látványos és érzékeny előadást hoz létre. A darab a bábterápia, a meseterápia és a báb szimbolikáján keresztül is közelít a haldoklás témájához.

21 NESS–DOWD 2019, 45.

22 LIMPÁR 2021, 290.

23 Az előadást felvételtől tekintettem meg. Az idézetek az előadás szövegekönyvéből származnak.

24 A tanulmány ezen fejezetének egy része megjelent: BÁLINT 2023.

25 Idézet az előadásból.

26 Cím: *Szólít a szörny*, a bemutató dátuma: 2021. 10. 07., a bemutató helyszíne: Stúdiószínpad, rendező: VIDOVSKY György, dramaturg: VIDOVSKY György, zene: MONORI András, báb- és jelmeztervező: MÁTRAVÖLGYI Ákos, konzultáns: ILLÉS Haibo, szereplők: MAJOR Erik, LUKÁCS Gábor, VARGA Bori, KOLOZSI Angéla, KOVÁCS Bálint, GYURKOVICS Zsófia.

A halál az előadásban megjelenik a már elemzett szörny meséiben, Conor rémálmának jelenetében, az anya báb és a báb halálának ábrázolásában, illetve a szörny ábrázolásában.

„Az élő színházzal szemben, ahol a halál mindig csupán valaminek a felmutatása, eljátszása marad, a mozgatójától megfosztott báb ténylegesen képes meghalni”²⁷ – írja Gimesi Dóra *Háromdimenziós hősök* című doktori disszertációjában. A halál ábrázolása több színházi ábrázolásréteget is mozgat az előadásban. A haldokló anya csupán felül kidolgozott óriásbábként jelenik meg, testét lebegő kék köpeny alkotja, amely minden mozdulatra meglebbenve jelzi, hogy már csak félig tartózkodik ebben a világban. Az ittlét–nemlét határát erősítik az anya mozgatójának, Varga Borinak légies, könnyed mozdulatai is. A meghalás jelenetének direkt és metaforikus ábrázolásaként Varga Bori átadja Conor mozgatójának, Major Eriknek az édesanyát, hogy búcsút vehessen tőle. A mozgató–mozgatott-viszony megszűnése, a kettejüköt összekötő láthatatlan zsinór elvágása a bábszínház logikájának megfelelően a halált jelképezi. A báb, amely eddig a mozgatásnak köszönhetően lélekkel ruházódott fel, elszakad attól, aki élővé tette őt. Az elhagyott testek élettelen babákká válnak, ily módon az édesanya halála egyszerre értelmezhető szimbolikus és konkrét elmúlásként.

Hasonlóképpen, egyfajta kis halálként értelmezhető a negyedik történet, Conor igazságának jelenete, mikor a szörnyet játszó Lukács Gábor átveszi Major Eriktől Conor bunrakubáját. A negyedik történet Conor saját igazsága, amelyet a szörnyel közösen mesélnek el. A halál ezúttal a rémálmokon keresztül ábrázolódik. Az előadás talán legizgalmasabb, legmegrendítőbb pillanata ez, ahogy az édesanya lassan eltűnik a sírra emlékeztető csapóajtón át, miközben lenge kórházi ingéből megállíthatatlanul pereg a homok/hamu. A báb mögül való kilépés jelenete többféleképpen értelmezhető. Egyrészt bábterápiás traumafeldolgozó módszerként, ahogy a mozgató színészek átveszik a szerepet a báb helyett, hogy aztán mikor a történet túl fájdalmassá válik, visszalépjenek a mozgató szerepébe. Ily módon távolságot teremtve, a bábokat terápiás eszközként használva mesélnek el olyan eseményeket, amelyeknek az elmondására képtelenek.

27 GIMESI 2016, 122.

Conor történetének elején Major Erik még a báb szerepében kezd el mesélni, majd mikor a rémálom megelevenedik, a színész kilép a báb mögül, és játszani kezd, közben babaként ölelve a bábót. A beismerés után („Azt kívánom, bárcsak vége lenne már!”)²⁸ Lukács Gábor veszi át Conor bábját.

A báb átadásának szimbolikus jelentőségét Gimesi Dóra a következőképpen értelmezi: „[az] előadásban báb és mozgató együtt jelentik a karaktert, a báb elhagyásával a személyiség egy része is elvész.”²⁹ Conor bábjának átadása esetében inkább a személyiség változásáról érdemes beszélni, ahogy a kimondás és a haldoklás tényének beismerésével megindul a felnőtté válás útján. Amint a báb elszakad a mozgatójától, a fiú eddigi gyermeki énje szimbolikusan meghal, amit az előadás kezdetén gerekszobaként értelmezhető tér lezárása is jelképez.

Hogyan értelmezhető a szörny mint a halál megtestesítője a bábszínházi előadás kontextusában? Egyrészt a szörny az egyetlen szereplő, aki nem jelenik báb formájában a színpadon, végig élőszereplőként van jelen Lukács Gábor alakításában. Ábrázolása a bábszínházak tipikus hierarchiáján alapul.

„Bibliai vagy mitológiai történetek bábszínházi adaptációinak gyakori megoldása, hogy az élő szereplőként megjelenő természetfölötti erők (angyalok, ördögök, szellemek, istenek, démonok) mozgatják a bábként színre lépő embert. A drámai konfliktus így jellemzően a színészek által életre keltett halhatatlanok között bontakozik ki, a játék tétje pedig általában az ember lelke, vagy sorsának irányítása.”³⁰

A Mátravölgyi Ákos által tervezett jelmez is a halálhoz való közelállás jelképeit viseli. A hosszú, fekete köpeny és ruha, illetve az arcot takaró, falécekből álló korona a gyász és a veszteség megfoghatatlanságát jelképezi. A hatást még misztikusabbá teszi Lukács Gábor visszhangzó, mesterségesen elmélyített hangja és erőt sugárzó, döngő lépte.

28 Idézet az előadásból.

29 GIMESI 2016, 122–123.

30 GIMESI 2016, 60.

„Azért jöttem, hogy téged gyógyítsalak meg!”³¹ – gyász és veszteség a szörny alakjában

Az eddigiekben bemutatott szimbólumok és jellemzők tehát mind abba az irányba mutatnak, hogy a szörny tekinthető a halál manifesztációjaként. Azonban mind a regény, mind a bábelőadás a történet szintjén cáfolja ezt az értelmezést: a szörny feladata a túlélő fiúhoz kapcsolódik, nem a haldokló anyához. A halál velejárójaként, radikális erőként jelenik meg, aki a veszteséggel való szembenézésre kényszerít. Nem a haldoklókért jön, hanem a mellettük élőkért. „Nekem nem őt kell meggyógyítanom, Conor. Azért jöttem, hogy téged gyógyítsalak meg”³² – hangsúlyozza az előadásban, amikor a fiú számonkéri rajta, miért nem segít az édesanyján.

A szörny a meséi segítségével a veszteséget és gyászt ismerteti fel a fiúval, amelynek következtében megindulhat a traumafeldolgozás folyamata. A bábelőadásban ez a támogató szerep jelenik meg a rémálom már említett pillanatában, amikor a szörnyet alakító Lukács Gábor mozgatja Conor bábját. A regényben a halál Conor rémálmában az igazi szörnyként jelenik meg, ami sokkal rémisztőbb és kegyetlenebb, mint a szörny:

„És most látta is a szörnyet. Az *igazit*, amitől tényleg félt, a szörnyet, amire számított, amikor a tiszafa először felbukkant, az igazi rémálombeli szörnyet, ami felhőből volt, hamuból és sötét lángból, mégis igazi ereje volt, és valódi égővörös szeme, amivel visszanézett rá, és villogó fogsora, amellyel elevenen akarta felfalni Conor anyját.”³³

A bábelőadásban csapóajtóként és a lejáró időt szimbolizáló homokként/hamuként ábrázolódik, ami magába szippantja az édesanyját.

A *Szólít a szörny* tehát a halállal való szembenézést a túlélők, a gyászolók szemszögéből mutatja meg, ahogy Conor a szörny segítségével végigmegy a gyászfeldolgozás fázisain. Mind a regény, mind a bábelőadás szimbolikájában rendkívül összetett: a halál megjelenik a történet szintjén, a regény esetében a tiszafa, a temető és az idő, az előadás esetében pedig a homok szimbólumában és a bábábrázolásban, illetve a báb halálának, vgyás átadásának mozzanatában bábszínházi absztrakció szintjén is.

31 Idézet az előadásból.

32 Idézet az előadásból.

33 NESS-DOWD 2019, 189.

Mind a regény, mind a bábelőadás a halál elfogadását, ugyanakkor kikerülhetetlenségét hangsúlyozzák, miközben fontos állításokat fogalmaznak meg a veszteséggel való szembenézés témájáról.

Irodalom

BÁLINT 2023 = BÁLINT Zsófia: Értsd meg és érezd át! Halálábrázolás a THEALTER Fesztivál gyerek- és ifjúsági bábelőadásaiban. *Ígyic mesecentrum* (2023.02.27.); <https://mesecentrum.hu/esszektanulmányok/ertsd-meg-es-erezd-at.html> (Letöltés: 2024.02.08.)

GALUSKA–SZINGER 2021 = GALUSKA László Pál, SZINGER Veronika: Árnyak kertje – A halál és az elmúlás témája a kortárs és közel-kortárs gyermeklírában. In *Tabu a gyermekirodalomban*. Magyar Gyermekirodalmi Intézet – Szeged 2021, 29–45.

GIMESI 2016 = GIMESI Dóra: Háromdimenziós hősök A kortárs bábszínházi adaptáció néhány dramaturgiai kérdése. Doktori Értekezés. Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola 2016.

KOVÁCS 2019 = KOVÁCS BÁLINT: „Pedig a báb intim műfaj” - Kovács Bálint interjúja Nánay Istvánnal és Turbuly Lillával. *Színház* 10 (2019) 31–34.

LIMPÁR 2021 = LIMPÁR Ildikó: A Valóság szörnyetagsége Siobhan Dowd és Patrick Ness Szólít a szörny című regényében- In: LIMPÁR Ildikó (szerk.): *Rémesen népszerű – Szörnyek a populáris kultúrában*. Athenaeum 2021, 278–302.

LIMPÁR 2022 = LIMPÁR Ildikó: Értelem és érzelem Patrick Ness Szólít a szörny és Seanan McGuire Mélybe ránt a Lápvilág kisregényeiben. *nCOGNITO: Kognitív Kultúraelméleti Közlemények* 2 (2022) 93–111.

NESS–DOWD 2019 = Patrick NESS – Siobhan DOWD: Szólít a szörny. Vivandra Kiadó 2019.

PETRES 2021 = PETRES CSIZMADIA Gabriella: Detabuizálás a kortárs meseregényben In *Tabu a gyermekirodalomban*. Magyar Gyermekirodalmi Intézet – Szeged 2021, 85–99.

POLCZ 1973 = POLCZ Alaine: Meghalok én is? A halál és a gyermek. Pécs 1973.

URBANIK 2021 = URBANIK Tímea: Tabu és életigenlés Gimesi Dóra tündérmeséiben In *Tabu a gyermekirodalomban*. Magyar Gyermekirodalmi Intézet – Szeged 2021, 71–83.

**When Death calls:
Death illustrations of *The Monster Calls***

ZSÓFIA BÁLINT

The aim of my essay is to show the techniques and symbols that children's literature and puppet theatre use to portray one of the tabooest subjects, death, to children and young people by comparing a young adult novel and a puppet performance adapting the novel. The novel is written by Siobhan Dowd and Patrick Ness's *The Monster Calls*, from which the Weöres Sándor Theatre and Mesebolt Puppet Theatre have produced a puppet production directed by György Vidovszky. In my thesis I will try to answer the following questions: How to talk about death to children, adolescents, and teenagers? What approaches are used in the novel and in the puppet performance? How does the performance use the abstract existence of the puppet and the different layers of meaning of puppet theatre?